

БОЛГАРСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В ДЖЕРЕЛАХ XVII – XVIII ст.

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена питанням духовного розвитку болгарського суспільства в епоху переходу від середньовіччя до нового часу, з'ясування закономірностей і тенденції розвитку історичної думки Болгарії у XVII – XVIII ст.

Ключові слова: болгарське національне відродження, просвітництво, романтизм, Паїсій Хилендарський

Статья посвящена вопросам духовного развития болгарского общества в эпоху перехода от средневековья к новому времени, выяснение закономерностей и тенденции развития исторической мысли Болгарии в XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: болгарское национальное возрождение, просвещение, романтизм, Паусий Хилендарский

The article deals with the spiritual development of the Bulgarian society during the transition from the Middle Ages to modern times, finding patterns and trends in the development of historical thought in Bulgarian XVII – XVIII centuries.

Keywords: Bulgarian national revival, education, romance, Paisiy Hilendarski.

Аж до теперішнього часу проблеми духовного розвитку болгарського суспільства, формування його історичної свідомості, місця історичної думки, особливо якщо мати на увазі початкові етапи національного відродження, не отримали пріоритетного розвитку в історіографії.

Тому, що болгарське національне відродження розвивалося почасти в рамках історичної епохи просвітництва, то всі нові явища в болгарській літературі та історичній думці перехідного періоду традиційно визначалися як просвітницькі. Найбільш послідовним захисником ідеї генетичного зв'язку просвітництва в Центральній і Південно-Східній Європі з просвітництвом Західної Європи є болгарський учений Ілія Харалампієв Конєв [4].

В умовах боротьби за національну незалежність особливу роль набуває література, у якій яскраво розкривалися слов'янський і національний пафос, патріотичні мотиви. Постановка загальнонаціональних завдань робила літературу важливим чинником пробудження національної свідомості, вимагала сильного емоційного впливу. Це дало змогу ряду дослідників виявити перші передромантичні тенденції в болгарській літературі ХУІІІ ст. (праці І.І. Каліганова [3], О. В. Ліпатова [5]).

У болгарській та вітчизняній історіографії дослідження творів болгарських авторів XVII – XVIII ст. ведеться за двома напрямками: власне-історичному та літературно-історичному при постійному превалюванні другого. Це зумовлено самим характером джерел, бо в досліджуваній період межа між літературно-художніми до власне науковими працями уявляється досить невизначеними.

Основу для вивчення проблеми заклали праці болгарських істориків і літературознавців, які в XIX – початку XX ст. узагальнили вже наявні відомості про історичні твори та їхніх авторів, визначили напрямки подальшого дослідження. Була створена серйозна наукова база через видання та коментування відомих і введення в обіг нових джерел. Тут особливо великий внесок болгарських учених Й. Іванова, В. Златарського, Б.Пенева і Ю.Трифенова [1, с. 3].

У болгарській історіографії та літературознавстві післявоєнного періоду було продовжено вивчення традиційних напрямів у дослідженні історичної думки, проблем ідейного змісту історико-літературних творів, їхньої мови, стилю. Фундаментальністю, нетрадиційним підходом, ретельністю у вивченні джерел вирізняються праці Б. Ангелова, Н. Лраговой, Н. Генчева, Д. Цаїєва. Більшість праць присвячені передусім XVIII ст. [1, с. 4].

У вітчизняній історичній літературі переважають праці загального характеру, що уможливають увести розвиток болгарської історіографії в загальноєвропейський контекст. Особливу увагу приділено закономірностям історико-культурного розвитку слов'янських народів, відзначається типологічна близькість західно- і південнослов'янських культур в епоху формування націй. Важливим є кандидатська дисертація Ольги Анатоліївни Дубовик “Розвиток історичної думки Болгарії в XVII – XVIII ст.” [1].

Проблеми болгарського Відродження і, зокрема, історизму знайшли розкриття в працях зарубіжних істориків С. Поло, Е. Нідерхаузера, Ф. Вольмана, А. Тахїаоса і В.Бехіньеной [1, с. 4].

Основними доробками болгарських мислителів у XVII – XVIII ст. є:

- власне історичні праці, створені в другій половині XVIII ст. **Паїсієм Хілендарським** [6] і трьома його послідовниками – невідомим автором Зографської історії, ієросхимонахом **Спиридоном** [7] і **Атанасом Несковічем**;

- дамаскіни й збірники змішаного змісту, складені в XVII – XVIII ст., літописні нотатки, повідомлення та приписки, які доповнювалися мислителями до текстів, що ними перекладалися або переписувалися;

Дамаскіни – це рукописні книги, які отримали свою назву за іменем відомого грецького проповідника XVI ст. **Дамаскіна Студіта**. Створений ним збірник “Скарб” (1558) був найулюбленішою книгою болгар у XVII, XVIII і навіть на початку XIX ст. Пізніше терміном “дамаскіни” називали збірки змішаного типу, куди вносилися твори інших авторів. Відомо близько 200 болгарських збірників такого виду. Найбільш відомими дамаскінами XVI ст. були Белградський і Рильський; XVII ст. – Ханджарський, Тихонравовський, Копривштеньський, Троянський, Протопопинський і Попстойковський; XVIII ст. – Тетевенський, Свиштовський, Котленський, Пазарджикський, Янкуловський, Жеравненський та інші [3, с. 823 – 824];

- твори, кореспонденція та реляції до Священної Конгрегації щодо пропаганди віри, написані представниками болгарської католицької еліти **Петром Богданом**, **Петром Гогдліом**, **Філіпом Станіславовим** і **Петром Пеячевічем**. Так, історичні роботи софійського єпископа Петра Богдана (Бакшева) (1601 – 1674) були інспіровані його католицьким керівництвом, яке бажало мати інформацію про минуле і сучасний стан болгарського населення. Так виникли тексти: “Опис царства Болгарії” (1640), “Історія Охрида” й “Історія Сербії і Призренської єпископії” (1655), “Історія Софії” (1653, 1658, 1663 pp.).

Кон'юнктурність цих праць виявляється в тому, що П. Богдан прагне продемонструвати свою перевагу як католицького єпископа Софії перед софійським грецьким митрополитом і подати себе єдиним повноправним представником болгарського народу. Перу іншого католицького автора, настоятеля болгарської францисканської провінції р. Алвінца (Румунія) **Блазиуса Клайнера** належить твір "Archivium Tripartitum". У його першій частині викладена історія Болгарії до османського завоювання. Друга й третя частини праці містять відомості про поширення болгарської францисканської кустодії на території Болгарії і Румунії з 1366 до 1775 р. [8, с. 4 – 5];

- доробки учених, які працювали в першій половині XVIII ст. у рамках Чипровської літературної школи, серед яких "Історія Сербії" **Франциска-Ксаверія Пеячевіча**, написана у формі діалогу болгарина й серба, праці **Криспо Пепкіча**, **Якова Пеячевіча**;

- твори представників "Російсько-слов'янської школи" в Сремських Карловіцах – **Хрістеора Гесферовіча** і **Партемія Павловича**.

В історії Османської імперії і Болгарії XVII – XVIII ст. відбулися зміни, які вплинули на активізацію історичної творчості. Складні умови формування й розвитку болгарської культури призвели до того, що часто талановиті її представники були змушені виступати у сфері дії інонаціональної та більш високої культури. На розвиток суспільної самосвідомості болгар суттєво впливали католицькі кола. Трагедія болгарського народу полягала не тільки в тому, що він утратив у кінці XIV ст. державну самостійність. Вона загострювалася і втратою духовної свободи: болгарська церква й відповідно всі її інститути були підпорядковані грецькій патріархії. Вищі кола грецького духовенства проводили асиміляторську політику болгарському народу. Парадокс болгарської історії полягав у тому, що споріднена Болгарії православна конфесія виявилася їй ворожою. Грунт для католицької пропаганди був по суті готовий. Доля розпорядилася так, що духовна діяльність у Болгарії була розгорнута й представниками католицького віросповідання. Ця діяльність у XVII – першій половині XVIII ст. несла позитивний заряд.

Болгарські католики відіграли значну роль і в становленні болгарської історіографії. Вони, знайомі з ідеями гуманізму та реформації, мали чітке уявлення про болгарські етнічні й політичні кордони, про їхнє історичне минуле. За допомогою літературної та політичної діяльності болгарських католиків здійснювався перший серйозний контакт болгар з європейським світом в умовах османського панування. Однак, їхні твори не були органічно пов'язані з розвитком літературного й суспільно-політичного життя Болгарії XVII – XVIII ст., були ізольованим явищем. Книги католиків з труднощами доходили до болгар.

Велике значення для розвитку історичної думки мало значно поширення в болгарських землях слов'янських рукописів і стародруків, що вплинуло не тільки на тематику історичної літератури й характер читацької аудиторії, але й на методику вивчення історії.

Жанри болгарської історичної літератури розвивалися за трьома основними напрямками: історизація творів, які не є за своїм жанром історичними; зміна функцій та характеру традиційних для середньовіччя жанрів у бік їхньої актуалізації; поява нових власне історичних праць.

Ще в XVI ст. відбулися певні зміни традиційних для середньовічної літератури жанрів у бік їхньої історизації. Про це свідчить велике поширення в XVII – XVIII ст. дамаскінів, чому сприяли енциклопедичний зміст цих збірок, доступність мови й стилю. Радикально новим в ідейному наповненні дамаскінів є її патріотична спрямованість творів, поява в них елементів історичної свідомості, національних почуттів.

Немаловажним є поширення у XVII – XVIII ст. незначних за обсягом творів типу літописних заміток, повідомлень, приписок до богослужбових книг, котрі являли собою безпосередню реакцію їхніх авторів на подію, очевидцями і сучасниками яких вони були.

У XVII – першій половині XVIII ст. релігійна форма свідомості переважала при характеристиці болгарського та інших християнських народів, при постановці проблем державності. Формування національної самосвідомості болгар у цей період було пов'язано з усвідомленням слов'янської єдності, близькості й спорідненості з російським, сербським та іншими народами, що в конкретних умовах було вираженням основної ідеї – єдності й спільності історичних доль повинні стати запорукою активної співпраці.

Основним ворогом балканських народів уважався іслам, в ідеології якого поняття народність не існує, і всі члени релігійної спільності рівні перед Аллахом. Логічно, що на противагу цій особливості ісламу в певні періоди розвитку балканських народів на передній план виступала релігійна загальнохристиянська свідомість. Болгарські автори XVII – першої половини XVIII ст., незалежно від того, належали вони до католицької чи православної конфесії, закликали у своїх працях за єдність християнської церкви як головної умови звільнення від османського ярма.

Із середини XVIII ст. в Болгарії почався процес національного відродження. Формування нації, національної культури та ідеології було найважливішою стороною цього процесу. Основу його становили глибокі соціально-економічні зміни, боротьба проти османського ярма й асиміляторської політики вищого грецького духовництва. Представники болгарської інтелігенції здобували освіту за кордоном і продовжували свою діяльність здебільшого поза межами Болгарії, насамперед у Валахії, Молдові та Росії. Усе це справляло істотний вплив на розвиток історичної думки. Вона ставала важливою ланкою національно-визвольної ідеології.

Історичні твори, що з'явилися в другій половині XVIII ст., несли на собі відбиток романтизму з його підвищеним інтересом до далекого минулого. У болгар романтизм відзначався підкресленим демократизмом, був насичений ідеями опору іноземному ярму. На розвиток болгарської історіографії вплинули також ідеї просвітництва з притаманними їм вимогами раціоналістичної критики, емансипації особистості й ліквідації невігластва. У Болгарії просвітництво та романтизм співіснували у своєрідній єдності при переважанні романтичних ідей. Таким чином, для поглядів виразників болгарської історичної свідомості XVII – XVIII ст. характерний своєрідний симбіоз елементів бароко, просвітництва та романтизму зі специфічними болгарськими умовами.

Засновником романтичного напрямку був **Паїсій Хілендарський** (1722 – близько 1798), який написав “Історію слов'яноболгарську” (1762). Паїсій вивчав матеріали афонських книгосховищ. Головними джерелами для нього стали твори середньовічних болгарських письменників Євфимія Тирновського та Григорія Цамблака, а також “Книга історіографія” і “Королівство слов'ян” далматинського історика початку XVII ст. Мавро Орбіні й “Діяння церковні і цивільні” ватиканського хроніста XVI ст. Цезаря Баронія. Поряд з ними джерелами праці Паїсія стали “Синопис” – підручник російської та слов'янської історії, уперше опублікований у Києві 1674 року, звід житій Димитрія Ростовського, “Стематографія” – допомога зі слов'янської геральдики, опублікована 1741 року вихідцем з Македонії Христофором Жефаровічем.

Паїсій, сприймаючи історію як повчальну дисципліну, підготував до книги вступ “*Про користь історії*”. Далі йшла передмова “*До тих, які хочуть прочитати і почути*”, котре мала яскраве патріотичне забарвлення. Найважливішим у книзі є розділ «*Зібрання історичні про болгарський народ*», у

якому розглядався період з найдавніших часів до втрати Болгарією незалежності в кінці XIV ст. Паїсій оповідав про напади слов'ян на Балканський півострів, про заселення ними візантійських володінь, про політичні події. Він намагався з'ясувати причини завоювання Болгарії османами, сприймаючи його як національну трагедію.

В інших частинах праці Паїсія є відомості про Болгарію періоду османського панування. Тут він виклав свою політичну програму, закликаючи боротися проти османського ярма й асиміляторської політики грецького духовенства. Головним для нього було підтвердження історичного права болгар на церковну самостійність. В одному з розділів уміщено список болгарських царів. Увесь виклад Паїсій підпорядкував меті показати велич болгарського народу в минулому й пробудити національну гордість. Паїсій високо оцінив значення місії Кирила і Мефодія для розвитку середньовічної болгарської культури. У його праці містяться відомості про видатних культурних діячів середньовічної Болгарії – Климента Охридського, Євфимії Тирновського та інших [6].

Будучи монахом, проповідником ідеї божественної волі, Паїсій у той же час подолав багато принципів християнської історіософії, зокрема її універсалізм й апокаліптичність. Національно-патріотична та гуманістична спрямованість його книги зробила значний вплив на подальший розвиток болгарської історіографії. "Історія слов'яноболгарська" розходила в списках і компіляціях по всій країні.

Продовжувачем справи і традицій Паїсія був видатний болгарський просвітитель **Софроній Врачанський** (1739 – 1813). Побуюючи переслідування Османської влади, він покинув 1803 року Болгарію й до кінця життя залишався у Валахії. Тут Софроній пропагував ідею визволення Болгарії за допомогою Росії. Найвизначнішим його твором є написана в 1803 – 1805 роках живою, доступною народу мовою автобіографія "*Житіє і страждання грішного Софронія*". У ній містяться цінні відомості про соціальний, культурний і духовний розвиток болгарського народу в умовах османського ярма. Хоча в праці Софронія ще немає чітко сформульованої ідеї опору іноземному гніту, проте весь його зміст, особливо яскравий опис страждань народу, підводило до неї. Уперше "Житіє" було опубліковано 1861 року в газеті "Дунавські лебідь" [2, с. 75].

Значний вплив на розвиток болгарської історіографії справила книга сербського історика **Іова Раїча** "*Історія різних слов'янських народів*". 1801 року **Атанас Несковіч** переробив і видав у Будапешті частину цієї книги, що стосується болгарській історії, використавши при складанні компіляції також російський "Синопис". Ця компіляція в силу своєї популярності була перевидана до 1844 року тричі. 1835 року в Белграді **Хрїстакі Павлович** надрукував "*Скорочену болгарську історію*" також побудовану на праці Раїча [2, с. 76].

Для болгарської історичної думки XVII – XVIII ст. були характерні спроби теоретичного обґрунтування завдань історії. При цьому основним було прагнення авторів з'ясувати суспільно-політичне значення історичної творчості, визначити його практичну цінність. Виняткова увага істориків зверталася на констатацію історичних прав болгарського народу на територію, державність, самостійне церковне життя, на з'ясування культурно-історичної, етнографічної і релігійних традицій. Основна ідея авторів полягала в тому, що болгары мають багату історичну та духовну спадщину і, шануючи її, вони повинні боротися за своє право на вільне політичне й духовне життя. Таким чином відроджувалася прагматична історіографія як історія діянь, покликана слугувати практичним цілям.

Для болгарської історіографії характерне й різке зменшення богословсько-теологічних сюжетів, у той час як історія релігії та церкви в її політичній іпостасі

як і раніше привертала пильну увагу істориків. Проблеми релігійного та конфесійного характеру актуалізувалися з урахуванням політичних умов, набували національно-патріотичного забарвлення.

Болгарські історики намагалися розкрити причини, уявити хід і розкрити наслідки османського завоювання й показати перспективи виходу з наявної ситуації. Особливість розвитку й функціонування болгарської культури полягала в її тісному зв'язку з національно-визвольним рухом

Усі аргументи на користь вивчення історії можна розділити на кілька умовних груп: необхідне застосування історичних знань у суспільній практиці, насамперед державними діячами; обов'язкове вивчення історії для правильної поведінки людини, організації в суспільному та особистому житті; аргументації морально-історичного характеру; ідея циклічності, повторюваності історичних подій.

Болгарські історичні твори XVII – XVIII ст. відіграли важливу роль у зміцненні життєвої ідеї національної єдності болгарських земель на підставі спільної історичної долі та єдиного етнографічного складу. Автори добре розуміли роль нового історичного пізнання в індивідуалізації, відокремленні, емансипації народів в етнічно різномірних, релігійно неєдиних, і які втратили колишню міць державах.

У другій половині XVIII ст. склалася вже орієнтація на певну читацьку аудиторію; автори розуміли саме значення місії історика. Важливим уявляється розуміння ними необхідності розповсюдження своїх праць. Новизна виявилася й у значному розвитку в них елементів автобіографізму. Автори почали ставитися до історії як до спеціальної сфери знання. Їх починають цікавити історіографічні та джерелознавчі проблеми, методика роботи, питання побудови творів, висуваються нові вимоги до викладу матеріалу (всеосяжний характер викладу тем, що належать до національної історії, єдність при підборі даних). В історичних працях щорічна структура літописів витісняється сюжетнотематичною розповіддю.

Таким чином, XVII – XVIII ст. – складний перехідний період у розвитку болгарського духовного життя. Цей час був ознаменований появою перших поколінь болгарської інтелігенції, нової культурно-історичної сили, покликаної відіграти провідну роль у формуванні національної свідомості й творенні культури нового виду. Перебільшене уявлення про місце культури в житті народу посилювалося під впливом національного гніту, коли культура набула особливого значення як сфера життєдіяльності народу.

У руслі розвитку духовної культури проходила й еволюція історичного знання і перетворення його в науку. Це був тривалий шлях від простого набуття історичного матеріалу та його узагальнення в історичні знання до власне наукового дослідження, який прагне до виявлення історичних закономірностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дубовик О.А. Развитие исторической мысли Болгарии в XVII – XVIII вв. / Ольга Анатольевна Дубовик: Автореферат на соискание научной степени кандидата исторических наук (Специальность 07.00.09. – “Историография” – М., 1992. – 24 с.

2. Историография истории южных и западных славян: [Учебное пособие] /Редколлегия: Л. В. Горина, В. Г. Карасев, Г. Ф. Матвеев, З. С. Ненашева (отв. секретарь), И. В. Созин (отв. редактор). – М.: изд. МГУ, 1987. – 423 с.

3. Калиганов И.И. Болгарская литература /Игорь Иванович Калиганов // История литератур западных и южных славян. – Том I: От истоков до середины XVIII века. – М.: Издательство “Индрик”, 1997. – С. 807 – 833.

4. Конев И.Х. Българското възраждане и Просвещението (История, историческо съзнание, взаимодействие) / Илия Харалампиев Конев. – София, 1983. – 267 с.

5. Липатов А. В. Проблемы общей истории славянских литератур от средневековья до середины XIX в. (европейский контекст, типологическая дифференциация и национальная специфика, формирование основ современного развития) / Александр Владимирович Липатов // Славянские литературы в процессе становления и развития. От древности до середины XIX века. – М.: «Наука», 1987. – С. 6 – 24.

6. Паисий Хилендарски. История славяноболгарская 1771. Самоковски препис. Фотот. изд. – София: Сдружение “Демократична мрежа” и сдружение “България 681”, 2004 – 281 с.

7. Спиридон История во кратце о болгарском народе славенском Стъкми за издание В Златарски. – София, 1900. – 123 с.

8. Чвурь Н.В Исторические представления болгар-католиков XVII –XVIII вв. (в контексте формирования национального самосознания южнославянских народов) / Нина Владимировна Чвурь: Автореферат на соискание научной степени кандидата исторических наук (Специальность 07.00.03. – “Всемирная история“ – М., 2007. – 25 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України XIX – початку XX ст., соціально-економічні та політичні процеси в Російській імперії у XIX – на початку XX ст.; етнографія слов'янських народів.